

634.1/.8 + 635 (492.71)

ONTWIKKELINGSMOGELIJKHEDEN VOOR DE TUINBOUW IN DE FRIESE KLEIBOUWSTREEK

Ir. S. VAN VEEN

Landbouw-Economisch Instituut, afd. Streekonderzoek

Br.
698

60/1347

ONTWIKKELINGSMOGELIJKHEDEN VOOR DE TUINBOUW IN DE FRIESE KLEIBOUWSTREEK

Ir. S. VAN VEEN

Landbouw-Economisch Instituut, afd. Streekonderzoek

In de gemeenten van de Friese Kleibouwstreek is de omvang van de bevolking in de periode 1947-'57 met 5 % afgenomen. Teneinde aan de problemen die verband houden met deze zogenaamde ontvolking het hoofd te kunnen bieden, werd het Ontwikkelingschap „Kleibouwstreek” gesticht. Hierin werken de gemeenten Barradeel, Het Bildt, Ferwerderadeel, Franekeradeel, Leeuwarderadeel, Menaldumadeel, Oostdongeradeel en Westdongeradeel samen (zie fig. 1). Het bestuur van het Ontwikkelingschap heeft een onderzoek laten verrichten naar de vraagstukken die verband houden met de ontvolking. Dit onderzoek wordt verricht door: het Economisch Technologisch Instituut voor Friesland, het Landbouw-Economisch Instituut en de Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk.

Dit artikel is geschreven naar aanleiding van het deelrapport „Het Gardeniersprobleem in de Kleibouwstreek van Friesland.”* Hierin zijn de resultaten opgenomen van het deel van het onderzoek naar de mogelijkheden tot uitbreiding van de tuinbouw.

DE ONTWIKKELING VANAF 1947

De mannelijke agrarische beroepsbevolking is in de kleibouwstreek in de periode van 1947-1956 met ongeveer 15 % verminderd.

TABEL 1. Mannelijke agrarische beroepsbevolking in de kleibouwstreek

Jaar	Aantal bedrijfshoofden	Aantal meewerkende zoons	Aantal arbeiders	Totaal
1947	4000	1300	6400	11 700
1956	3500	1400	5000	9900

Bronnen: CBS-en LEI-enquête

Uit de cijfers van tabel 1 blijkt dat vooral het aantal landarbeiders is gedaald. Dit is in de eerste plaats veroorzaakt door de verminderde arbeidsbehoefte op grotere bedrijven, als gevolg van een voortschrijdende mechanisatie en rationalisatie. Deze daling, die zich ook in de toekomst nog wel zal voortzetten, komt vooral tot stand doordat zoons van arbeiders na het verlaten van de lagere school een niet-agrarisch beroep kiezen en doordat jonge landarbeiders afvloeien naar andere bedrijfstakken.

De vermindering van het aantal bedrijfshoofden vereist een nadere toelichting. Zij wordt vooral veroorzaakt doordat een aantal gardeniers (bedrijven met een beteelde

* „Het Gardeniersprobleem in de Kleibouwstreek van Friesland” door ir. S. VAN VEEN, afd. Streekonderzoek van het LEI, en drs. H. J. WICHERS, afd. Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen. Bulletin 15, 1959, van de afd. Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.

oppervlakte 1-8 ha) wegens ouderdom het bedrijf opgeven. Er zijn onvoldoende zoons en andere belangstellenden die het bedrijf wensen over te nemen. Hierdoor wordt de grond in gebruik genomen bij reeds bestaande bedrijven.

De groep der gardeniers, die in 1947 ongeveer 2300 bedrijven omvatte en inmiddels is geslonken tot 1600 bedrijven (1957), vertegenwoordigde toen 66% van het totale aantal bedrijven groter dan 1 ha. De gardeniers legden zich vóór 1949 vooral toe op de teelt van pootaardappelen, met daarnaast wat akkerbouw of grove tuinbouwgewassen; op ongeveer de helft van de bedrijven werd bovendien nog enig melkvee gehouden. Het waren veelal gezinsbedrijven en op het grootste deel daarvan werd alle arbeid verricht door de gardenier. Hij woonde vaak in het dorp in een normaal burgerhuis, al of niet met een schuur erachter. De groep is vooral in de periode vóór 1930 uitgebreid doordat landarbeiders gardenier werden. Na het van kracht worden van de maatregelen inzake de bestrijding van de aardappelmoeheid raakten vele gardeniers hun basisprodukt kwijt of moesten de teelt daarvan sterk inkrimpen.

Hoewel sedert de inkrimping van de aardappelteelt reeds meer dan 10 jaar is verlopen, heeft men in het algemeen nog geen bevredigende vervanger voor de aardappel gevonden. Een aantal gardeniers is meer vee gaan houden, al of niet na een vergroting van de betaalde oppervlakte. Een ander deel van hen is meer suikerbieten en hakvruchten gaan telen, al of niet aangevuld met grove tuinbouwgewassen of tuinbouwzaden.

Uit de boekhoudingen van het Landbouw-Economisch Instituut bleek, dat het inkomen per gewerkt uur op de gardeniersbedrijven in de jaren 1954 t/m 1957 ongeveer f 1,60 bedroeg. Als men bedenkt dat de gardenier dan nog geen recht heeft op sociale voorzieningen en bovendien nog een deel van dit inkomen moet gebruiken voor de steeds toenemende kapitaalbehoefte van het bedrijf, dan moet men wel concluderen dat het uiteindelijke inkomen, dat voor het gezin beschikbaar komt, lager is dan dat van een landarbeider, die in die jaren ca. f 1,48 per uur verdiende. Een autobuschauffeur verdiende toen exclusief overwerk en fooien f 1,64 per uur en een elektromonteur ca. f 2,—. Het is dan ook wel begrijpelijk dat veel zoons van gardeniers een niet-agrarisch beroep kiezen en dat de landarbeiders geen gardenier worden.

PROBLEEMSTELLING

Door het Kleibouwschap werd de vraag gesteld: Kan door een uitbreiding van de tuinbouw de werkgelegenheid worden vergroot? Dit betekent in feite: Kan door uitbreiding van de tuinbouw worden bereikt, dat de agrarische beroepsbevolking minder snel in omvang afneemt dan thans het geval is? Ter beantwoording van deze vraag werd uitgegaan van de veronderstelling dat de tuinbouw in beginsel zou kunnen worden uitgebreid door drie groepen, namelijk de boeren, de gardeniers en tuinders van buiten het gebied.

Uit het voorafgaande bleek, dat de grootste daling van de agrarische beroepsbevolking tot stand kwam op de boerenbedrijven waar met betaalde arbeidskrachten werd gewerkt. Het is natuurlijk denkbaar dat de boeren zich meer of geheel op de teelt van de arbeidsintensievere tuinbouwgewassen zouden gaan toelekken. Daardoor

FIG. 1. DE GEMEENTEN VAN DE FRIESE KLEIBOUWSTREEK

zou het benodigde aantal arbeidskrachten inderdaad minder snel dalen dan zonder tuinbouw. Het is echter niet waarschijnlijk dat de boeren dit zullen doen. De tuinbouw is hun geheel vreemd en het is voor hen zeer de vraag of zij door middel van tuinbouw hun inkomen zouden kunnen vergroten. Vanuit deze groep kan dan ook binnen bijvoorbeeld de eerstkomende tien jaar nauwelijks een uitbreiding van de tuinbouw worden verwacht.

De tweede groep die zich op de tuinbouw zou kunnen toelagen, zijn de gardeniers. Voor hen is de tuinbouw minder vreemd dan voor de boeren en het lage niveau van hun inkomen vergroot de mogelijkheid om door middel van tuinbouw tot een beter inkomen te geraken. Als dit laatste zou gelukken, is het ook mogelijk dat meer zoons van gardeniers in de toekomst het beroep van hun vader zullen kiezen en dat er van de zijde van de landarbeiders en niet-agrariërs meer belangstelling zal zijn om tuinder te worden. Zolang de gardeniers er echter niet in slagen om door middel van tuinbouw tot een beter inkomen te komen, zullen landarbeiders en anderen ook niet met tuinbouw beginnen. Dit ondanks de betere resultaten die op enkele gespecialiseerde tuinbouwbedrijven in het gebied worden behaald. Dit houdt dus in, dat de ontwikkeling van de tuinbouw vanuit de autochtone agrarische bevolking wordt beheerst door de vraag of de gardeniers tot tuinbouw zullen overgaan en of zij daarmee bevredigende resultaten zullen bereiken.

De derde groep die zich op tuinbouw zou kunnen toelagen zijn de tuinders die zich eventueel van buiten het gebied hier vestigen. Daar het niet waarschijnlijk is, dat men een dergelijke vestiging tot stand zal willen brengen zonder daardoor de ontwikkeling bij de gardeniers te beïnvloeden, zal deze mogelijkheid alleen in beschouwing worden genomen als middel om de tuinbouw bij de gardeniers te stimuleren.

Het vorenstaande brengt ons ertoe om de door het Kleibouwschap gestelde vraag te vervangen door de volgende: 1) Biedt de tuinbouw de gardeniers betere inkomens-

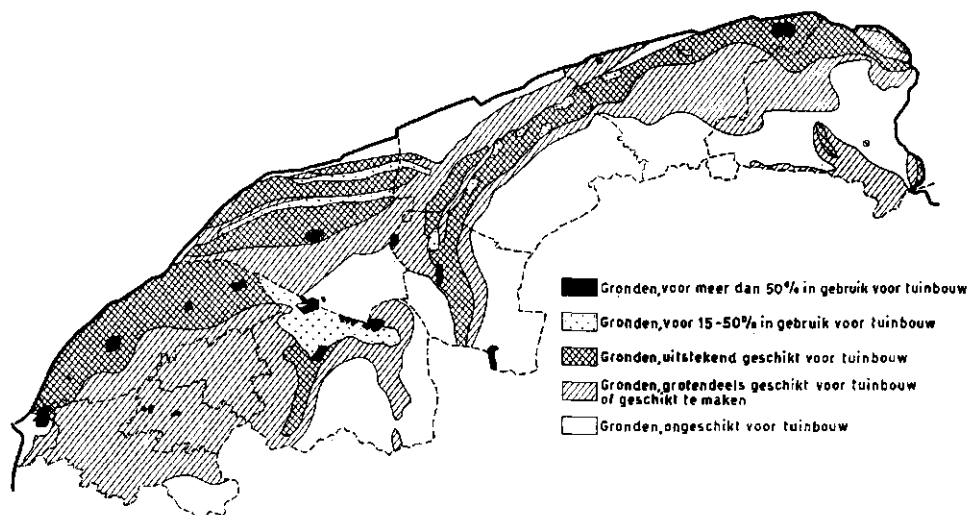

FIG. 2. BODEMGESCHIKTHEIDSKAART VOOR DE TUINBOUW VAN DE FRIESE KLEIBOUWSTREEK

mogelijkheden dan hun huidige bedrijfstype? 2) Zo ja, wat kan er worden gedaan om deze tuinbouw tot ontwikkeling te brengen? 3) Welke betekenis kan die ontwikkeling hebben voor de werkgelegenheid?

HET MOGELIJKE INKOMEN UIT TUINBOUW

De gardeniers zullen niet tot tuinbouw overgaan indien dit hun niet een mogelijkheid biedt hun inkomen te verhogen. Een eerste mogelijkheid daartoe is aanwezig bij de gardeniers die geen vee houden. Zij kunnen namelijk door een juiste gewassenkeuze het aantal produktieve uren nog verhogen. Zij maken er gemiddeld 48 per week, terwijl dit er bij de gardeniers met vee 63 zijn. De gardeniers kunnen dit bereiken door een deel van de akkerbouwgewassen te vervangen door grove tuinbouwgewassen, die vooral in de wintermaanden werk verschaffen, zoals spruiten en witlof. Dergelijke veranderingen in het teeltplan zullen echter waarschijnlijk niet leiden tot een aanzienlijke verbetering van het inkomen per gewerkt uur en zo lang dat niet lukt zal van een werkelijke verbetering geen sprake zijn.

De afgelopen 10 jaren hebben evenwel geleerd, dat er verschillende bedrijfstypen in de tuinbouwsector zijn geweest die wel aanzienlijk betere inkomens per gewerkt uur opleverden. Hier valt te denken aan het moderne fruitteeltbedrijf, de teelt van kleinfruit, de teelten van groente onder glas en de teelt van bloembollen. Aan deze opsomming moet misschien nog worden toegevoegd het gemechaniseerde groenteteeltbedrijf in de open grond met een betaalde oppervlakte van 4 – 10 ha. Tot het gewassensortiment van dit bedrijfstype moeten worden gerekend de grove groenteteeltgewassen, de tuinbouwzaden, een gedeelte van de bloembollen (gladiolen, irissen, tulpen) en de arbeidsintensieve akkerbouwgewassen. Wij moeten dus concluderen dat met verschillende bedrijfstypen in de afgelopen jaren betere uitkomsten werden

verkregen dan die van de gardeniers. De vraag is nu of de gardeniers in de toekomst met een van deze typen ook betere resultaten zullen kunnen behalen.

PRODUKTIE-OMSTANDIGHEDEN

In de kleibouwtreek liggen vele gronden die uitstekend geschikt zijn voor de teelt van tuinbouwgewassen (zie fig. 2*). Ook de waterbeheersing levert in het algemeen geen moeilijkheden op. Het verziltingsbezwaar doet zich vrijwel niet voor. Het klimaat is niet wat men noemt „vroeg”, doch er komt weinig nachtvorst voor en daardoor leent het zich eveneens voor de teelt van vele tuinbouwgewassen. De fysische omstandigheden zijn dus niet ongunstig. Ten aanzien van andere produktiefactoren zoals de afzet, beschikbaar vermogen, vakmanschap, erkenningen, vergunningen, de pacht- en eigendomsverhoudingen en de verkaveling, is de situatie minder gunstig. Dit zijn echter alle factoren die verbeterd kunnen worden en die bij het op gang brengen van een bepaalde produktie in het begin vrijwel altijd in meerdere of mindere mate moeilijkheden opleveren.

De beschikbare gegevens stellen ons niet in staat aan te tonen dat de produktiekosten per eenheid produkt bij de genoemde bedrijfstypen, op grond van de produktieomstandigheden in de kleibouwtreek, onvermijdelijk belangrijk hoger zouden moeten liggen dan in andere delen van het land. Op grond van de genoemde omstandigheden moeten wij concluderen dat de potentiële mogelijkheden met de genoemde bedrijfstypen bij de gardeniers waarschijnlijk niet ongunstiger zijn dan elders in het land. Zij zullen echter wel veel moeilijkheden moeten overwinnen en een aanzienlijke achterstand moeten inhalen ten aanzien van vakmanschap, ervaring, bedrijfsuitrusting, afzetkanalen enz.

DE KEUZE VAN EEN BEDRIJFSTYPE

De uitkomsten van de huidige gardeniersbedrijven waren onbevredigend. De oorzaak hiervan moet, voor zover kan worden nagegaan, worden gezocht in het ontbreken van de mogelijkheid om bij de gegeven bedrijfsomvang en produkten (akkerbouw en rundvee) tot voldoende produktie-eenheden per arbeidskracht te komen. Voor de toekomst moeten wij ervan uitgaan dat de produktie per man nog verder zal stijgen en dat als gevolg daarvan de situatie van het gardeniersbedrijf in zijn huidige vorm relatief nog ongunstiger zal worden. Er is dus een klemmende noodzaak om het bedrijf te veranderen.

De noodzaak tot verandering wordt door de meeste gardeniers wel ingezien. Hun streven is er vooral op gericht te komen tot een bedrijf van hetzelfde type, maar met een grotere beteelde oppervlakte. Bedrijfsvergroting in deze zin zou inderdaad een oplossing kunnen brengen, als de vergroting van voldoende omvang is en als de gardeniers er bovendien in slagen om dan tot een modern uitgerust bedrijf te komen. Behalve grond is daarvoor ook een aanzienlijk kapitaal nodig. Dit laatste beseffen ze

* Overgenomen van de „Globale bodemgeschiktheids- en tuinbouwkaart van Friesland”, samengesteld door Stichting voor Bodemkartering en het Rijkstuinbouwconsulentschap voor Bodemaangelegenheden te Wageningen.

niet altijd voldoende. Zij verwachten te veel van bedrijfsvergroting alleen. Deze weg zal echter zeker niet voor alle gardeniers openstaan, tenzij een groot aantal bedrijven verdwijnt, en ook dan waarschijnlijk nog niet omdat de vrijkomende grond niet uitsluitend voor de gardeniers is bestemd.

Er zijn echter ook bij de gegeven oppervlakte wel mogelijkheden om de produktie per man te vergroten, maar dan zullen zij het teeltplan moeten wijzigen. Zij kunnen zich dan meer gaan toeleggen op kleinvee of op tuinbouw. Zij nemen tegenover deze produkten een aarzelende houding aan, die wel begrijpelijk is. In de tuinbouw en bij het kleinvee bestaan immers geen garantieprijzen. Het prijsrisico wordt dus aanzienlijk groter. Daarenboven moeten ze aanzienlijke investeringen doen en zich oriënteren op een geheel nieuw vakgebied; ook dit brengt risico's met zich mee.

Van de genoemde bedrijfstypen – wij laten kleinvee verder buiten beschouwing – sluit het bedrijf met een gemechaniseerde teeltwijze van groenten in de open grond het best aan bij de omstandigheden waarin de gardeniers verkeren en het vergt de minst hoge investeringen. Daar staat echter tegenover dat de verwachtingen omtrent de winstmogelijkheden met deze produkten in het algemeen ongunstiger zijn dan met bijvoorbeeld de fruitteelt of met teelten onder glas. Deze bedrijfstypen hebben echter het bezwaar dat ze geheel nieuw zijn en bijzonder hoge investeringen vergen.

Het is niet mogelijk om aan te geven welk bedrijfstype voor de gardeniers de beste perspectieven biedt. Wellicht is dit niet voor allen hetzelfde type. Van belang is echter om de ontwikkeling zodanig te stimuleren dat men een keuze gaat doen. Zij zullen dan niet allemaal hetzelfde doen en daardoor zal in de praktijk wel naar voren komen welk type de beste resultaten geeft.

DE TOEKOMSTIGE ONTWIKKELING BIJ DE GARDENIERS

De ontwikkeling in het verleden kenmerkt zich door een verminderend aantal bedrijven. Wanneer geen stimulerende maatregelen worden genomen, zal deze ontwikkeling zich voortzetten. Dit zal aan een aantal gardeniers wellicht de mogelijkheid bieden om hun huidige bedrijf te vergroten en zich meer op akkerbouw of veehouderij toe te leggen. De gardeniers die hun bedrijf nog niet hebben kunnen vergroten, zullen het dan waarschijnlijk in grote lijnen op dezelfde voet voortzetten, terwijl zij trachten het huidige bedrijf te vergroten. De achtergrond van deze handelwijze is, dat zij individueel het risico van een nieuw en kapitaalintensief bedrijfstype niet aandurven en zich troosten met de hoop dat het juist hun zal gelukken het huidige bedrijf te vergroten. Bij dit alles komt dan nog dat vele gardeniers nog niet duidelijk inzien dat het huidige bedrijf met zijn primitieve uitrusting in de toekomst eerder minder dan meer perspectieven zal bieden. Het gevolg van een niet gestimuleerde ontwikkeling zal dan ook waarschijnlijk zijn dat de tuinbouw zich enigszins zal uitbreiden. Deze uitbreiding zal voornamelijk plaatshebben op de bestaande bedrijven. De gardeniers en de tuinders onder hen zullen op deze wijze trachten het aantal produktieve uren te vergroten of hun produktie per man enigszins op te voeren. Voor de omvang van de werkgelegenheid zal deze uitbreiding van de tuinbouw weinig of geen betekenis hebben. Slechts indien het beleid een aantal stimulerende maatregelen treft is het mogelijk dat de gardeniers hun potentiële mogelijkheden weten te verwezenlijken.

AANBEVELINGEN VOOR HET BELEID

1. Een eerste advies aan het beleid was de voorlichting aan de gardeniers te intensiveren. Daarbij moet niet alleen worden gedacht aan teelttechnische voorlichting, maar er moet ook naar worden gestreefd om de gardeniers in grotere mate te doen inzien dat hun huidige bedrijfstype hen ook in de toekomst niet uit de moeilijkheden zal helpen, dat zij nieuwe vormen zullen moeten zoeken en de daaraan verbonden moeilijkheden en risico's zullen moeten aanvaarden. Deze voorlichting kan er dan tevens op gericht zijn de gardeniers aan de hand van resultaten, die elders in het gebied worden bereikt, te adviseren omtrent de meest gewenste veranderingen in hun bedrijfstype en het uiteindelijke bedrijfstype waarnaar zij zullen moeten streven.

2. Om de gardeniers in staat te stellen de benodigde investeringen te doen, zal aandacht moeten worden besteed aan de kredietfaciliteiten.

3. Waar mogelijk zal men moeten trachten onderwijs, ontwikkeling van het vakmanschap, organisatie van toelevering en afzet, en de voorziening met erkenningen en vergunningen te bevorderen.

4. Er zullen gardeniers zijn die met teelten onder glas willen beginnen of fruit willen inplanten, doch geen of niet voldoende land in eigendom hebben, of land hebben dat door zijn ligging of kwaliteit niet voor het gewenste doel te gebruiken is. Voorts kunnen er jongeren zijn die zich als tuinder willen vestigen, maar geen of onvoldoende grond hebben. In al deze gevallen kan men de ontwikkeling van de tuinbouw bevorderen door grond aan te kopen en uit te geven aan gardeniers, die hun bedrijf willen saneren, en aan mensen die tuinder willen worden. Hierbij verdient een beleid zoals in de gemeente Emmen de voorkeur. Door een aantal bedrijven uit te geven die dicht bij elkaar liggen, kan worden bereikt dat een zekere centrumvorming optreedt. Daardoor zullen de betrokkenen veel sterker gestimuleerd worden nieuwe wegen te zoeken en hun vakmanschap te verbeteren dan bij de verspreide ligging van de bedrijven. Door zoals in Emmen de grond in erfpacht en de huizen in huur of huurkoop uit te geven, wordt bereikt dat de gardenier het vermogen, dat hij beschikbaar heeft, gebruikt voor investering in de bedrijfsuitrusting.*

5. Er kan ook worden overwogen om een centrum van 200 à 300 bedrijven te stichten. De kandidaten hiervoor zou men zowel in als buiten het gebied kunnen zoeken. Een snelle ontwikkeling van zo'n centrum zal vrij veel energie en investeringen vergen, maar het zou zeker een sterke stimulans geven aan de gardeniers; het zou de aanloopmoeilijkheden aanzienlijk verkleinen, evenals trouwens de risico's betreffende het al of niet slagen voor de individuele gardenier. Dit is een aanbeveling van dezelfde aard als die welke onder punt 4 werd genoemd, doch de opzet is groter.

6. In het kader van een plan tot uitgifte van gronden kan ook worden overwogen een aantal bedrijven uit te geven aan tuinders van buiten het gebied. Hun bedrijven zouden een voorbeeldwerking kunnen hebben. In dit verband zou het ook zin kunnen

* „De land- en tuinbouw in het noorden des lands”, Rapport No. 344, Landbouw-Economisch Instituut, 's-Gravenhage.

hebben om, aansluitend bij de bestaande fruitteelt, nog een aantal fruitteeltbedrijven te stichten, hetgeen na verloop van tijd voor de boeren wel eens een aanleiding zou kunnen vormen zich op de fruitteelt toe te leggen.

7. Een laatste advies betrof het duidelijk positie kiezen van de beleidsorganen. Daaruit moet blijken dat men de risico's, die de gardeniers moeten nemen, durft te delen. Dit doet men reeds door het aanstellen van een voorlichtingsbeambte en het realiseren van de overige aanbevelingen. Het zal echter ook gewenst zijn om buiten de groep van de gardeniers in het gebied begrip en inzicht te wekken voor de situatie waarin de gardeniers verkeren en voor de noodzaak risico's te nemen. De gardenier zal dan minder het gevoel hebben dat hij bij een eventuele mislukking door het hele dorp wordt uitgelachen om zijn onverantwoorde avontuur, waarvan men dan (achteraf) zegt: „Iedereen kon weten dat het mis moest gaan.”

ENKELE KWANTITATIEVE ASPECTEN

In 1956 waren er nog ongeveer 1600 gardeniersbedrijven. Deze gardeniers zullen echter niet allen tot de tuinbouw willen overgaan. Tot deze laatste groep behoort het grootste deel van hen die reeds 50 jaar of ouder zijn en geen zoon als opvolger hebben. Voorts zal er weinig belangstelling bestaan bij de gardeniers die zich in hoofdzaak op de veehouderij hebben toegelegd. De gardeniers met de grootste bedrijven (6-8 ha) en degenen die het verst van de kernen wonen, zullen ook minder belangstelling voor de tuinbouw hebben. Naar schatting zullen er dan 500 gardeniers overblijven die zich op de tuinbouw zullen willen toeleggen.

Voor de uitbreiding van de werkgelegenheid zal het tot ontwikkeling brengen van de tuinbouw eerst enige betekenis krijgen als een centrum van ca. 300 nieuwe bedrijven wordt gesticht. Wanneer dit in de komende 15 jaar zou lukken, dan zou, wanneer men uitgaat van de veronderstelling dat op deze bedrijven gemiddeld $1\frac{1}{2}$ arbeidskracht werkt, voor 450 personen werk ontstaan. Bij een geschatte afnemering van de werkgelegenheid in de landbouw van bijna 2000 personen in 15 jaar * zou dit dus betekenen, dat 25% van de in de landbouw vrijkomende arbeidsplaatsen in de tuinbouw wordt geschapen. Daarbij kan voorts nog worden bedacht dat het bestaande aantal gardeniersbedrijven bij een geslaagde ontwikkeling van de tuinbouw minder snel zal dalen dan in de berekening werd aangenomen en dat ook in de aanverwante bedrijfstakken, als toelevering en afzet, werkgelegenheid zal ontstaan. Voor een deel van de kleibouwstreek, met name daar waar men een centrum zou willen stichten, kan de betekenis voor de werkgelegenheid veel groter zijn.

Zou men dit centrum niet stichten, dan zou het effect van het tot ontwikkeling brengen van de tuinbouw in de eerste plaats zijn dat de inkomens verbeteren. Pas op langere termijn zal dan worden waargenomen, dat de werkgelegenheid minder snel daalt dan zonder tuinbouw het geval zou zijn geweest.

's-Gravenhage, maart 1960

* Zie noot blz. 324.

